

Εισαγωγή

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΥ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥΝΤΑΙ ΣΕ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΤΟΜΟ προέρχονται από το συνέδριο με θέμα «The Interface between Philosophy and Rhetoric in Classical Athens», που διοργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης τον Οκτώβριο του 2004. Η επιλογή του όρου «interface»¹ ασφαλώς δεν είναι τυχαία. Κοινή πεποίθηση των διοργανωτών, κι έτσι συνεκτικός ιστός των περισσότερων από τις παρουσιάσεις, ήταν ότι υπάρχει ένα γόνιμο πεδίο επαφής, διασταύρωσης ή ακόμη και επικάλυψης της φιλοσοφίας με τη ρητορική στην κλασική Αθήνα, η μελέτη του οποίου δεν έχει προχωρήσει όσο θα το θέλαμε. Το πεδίο αυτό δεν αφορά απλά τη σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής αλλά και την ίδια τη συγκρότησή τους ως διακριτών αντικειμένων, καθώς αφορμή για τον αυτοπροσδιορισμό και την αμοιβαία οριοθέτηση των δύο κλάδων είναι κατά κανόνα η μεταξύ τους, ανοικτή είτε λανθάνουσα, διαμάχη. Δεν πρόκειται μόνο για το σημαντικό, αλλά όλο και περισσότερο προφανές, γεγονός ότι το φαινόμενο της ανάδυσης της ρητορικής στην κλασική Αθήνα διαμεσολαβείται κατά κανόνα μέσα από την κριτική, και οπωσδήποτε όχι φιλικά διακείμενη, ματιά των φιλοσόφων, περισσότερο του Πλάτωνα και λιγότερο ίσως του Αριστοτέλη — δηλαδή για το ότι το αντικείμενο της ρητορικής παρουσιάζεται σε εμάς διαστρεβλωμένο, εξαιτίας της προ-

1 Με τη σημασία ενός «σημείου ή μέσου αλληλεπίδρασης μεταξύ δύο συστημάτων, επιστημών, ομάδων κτλ.» (*Webster's New Universal Unabridged Dictionary*, 2η έκδ., 1983).

κατάληψης με την οποία αντιμετωπίζεται από τους φιλοσόφους. Οι ίδιοι οι φιλόσοφοι, ή, ακριβέστερα, αυτοί που πρώτοι επιχειρούν να περιγράψουν την ενασχόλησή τους με αυτό το αντικείμενο, μιλούν για αυτό που κάνουν αντιπαραθέτοντας τη δική τους δραστηριότητα προς τη δραστηριότητα των αντιπάλων τους. Έτσι, για παράδειγμα, ένα κείμενο σαν τον *Γοργία* του Πλάτωνα αποβαίνει διαφωτιστικό όχι μόνο για τις αντιλήψεις γύρω από το τι συνιστά ρητορική αλλά και για τις αξιώσεις της φιλοσοφίας να αναδειχθεί νικήτρια στη σχετική αντιπαράθεση. Καθώς όμως και ο Πλάτων μοιάζει να ενδιαφέρεται να ανακοινώσει και να πείσει για τα αποτελέσματα της σύγκρισης ένα κοινό που δεν περιορίζεται στον στενό κύκλο των μαθητών του, η ίδια η φιλοσοφία δεν μένει αδιάφορη τουλάχιστον απέναντι στην εργαλειακή δύναμη της ρητορικής.

Ο *Γοργίας* είναι η πρώτη απόπειρα του Πλάτωνα να αντιπαραθέσει τον δρόμο των «πολλών», της παραπλανημένης από τη δύναμη των δημαγωγών μάζας, προς τον δρόμο της αρετής που εκπροσωπείται από τον Σωκράτη. Ο φιλοσοφικά καταρτισμένος αναγνώστης συχνά θα σημειώσει ότι το κείμενο αυτό πετυχαίνει τον σκοπό του περισσότερο με το να εντυπωσιάζει με την ικανότητα του Σωκράτη να κατατροπώνει τον συνομιλητή του, καταδεικνύοντας την ανικανότητά του να επιχειρηματολογήσει με συνέπεια για τις θέσεις που υποστηρίζει, και πολύ λιγότερο με την ισχύ μιας θετικά διαμορφωμένης αντιπρότασης. Η αδυναμία αυτή θεραπεύεται στη μεταγενέστερη *Πολιτεία*, όπου ο πλατωνικός Σωκράτης εμφανίζεται έτοιμος να παρουσιάσει τους λόγους για τους οποίους ο κάθε άνθρωπος πρέπει να επιλέγει να ζει με έναν τρόπο που είναι σύμφωνος προς τον δρόμο της δικαιοσύνης. Στη δική μας ακαδημαϊκή παράδοση, που είναι ως επί το πλείστον εκείνη που μελετά και κρίνει τα φιλοσοφικά κείμενα, μια διάκριση όπως αυτή ανάμεσα στον *Γοργία* και την *Πολιτεία* που μόλις αναφέραμε έχει σημαντική αξία, ενώ πολύ λιγότερο τείνουμε να προσέχουμε την προσπάθεια που καταβάλλει ο Πλάτων, και στις δύο περιπτώσεις, να μεταστρέψει ουσιαστικά τις αξίες του ακροατηρίου του προς την κατεύθυνση της φιλοσοφίας. Αυτή η διάσταση του πλατωνικού εγχειρήματος μας επιτρέπει να σκεφτούμε τη ρητορική όχι μόνο ως έναν χωριστό και αντίθετο προς τη φι-

λοσοφία κλάδο αλλά και ως ένα εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί θετικά από την ίδια τη φιλοσοφία.

Αυτή είναι η οπτική μέσα από την οποία αντιλαμβάνονται τη σχέση φιλοσοφίας και ρητορικής οι δύο πρώτες μελέτες του τόμου: «Η προτρεπτική ρητορική στην Πολιτεία του Πλάτωνα», του Harvey Yunis, και το «Προοίμιο περί προοιμίων: Και πάλι από την αρχή σχετικά με τους Νόμους του Πλάτωνα», του André Laks.

Σύμφωνα με τον Yunis, «κυρίαρχος σκοπός του Πλάτωνα όταν έγραψε την Πολιτεία ήταν να προκαλέσει μια αλλαγή στους αναγνώστες του παρόμοια με την αλλαγή που υφίστανται ο Γλαύκων και ο Αδείμαντος στα χέρια του Σωκράτη στον φανταστικό κόσμο του διαιλόγου». Αυτή η λειτουργία του κειμένου μάς επιτρέπει να το χαρακτηρίσουμε *προτρεπτικό*, συνδέοντάς το με μια παράδοση που στόχο έχει όχι το να εκπαιδεύσει, αλλά το να στρέψει ένα εκ προοιμίου άγνωστο αναγνωστικό κοινό προς την κατάλληλη εκπαίδευση. Ο Yunis μας καλεί να προσέξουμε τη σύνθεση του αναγνωστικού κοινού, και εντοπίζει ως καινοτομία της πεζογραφίας του τέταρτου αιώνα π.Χ. την επέκταση της κριτικής σκέψης σε έναν ολοένα και ευρύτερο κύκλο ανθρώπων, με αποκλειστικό γνώμονα τον ηθικό και πολιτικό τους προσανατολισμό. Η προσπάθεια του Πλάτωνα να προσελκύσει ένα τέτοιο κοινό μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα και τη μετάβαση από τα πιο τεχνικά κείμενα της προσωκρατικής φιλοσοφίας στα πιο προσιτά κείμενα του Πλάτωνα. Όπως επισημαίνει ο Yunis, χάρη στα έργα του Πλάτωνα, η φιλοσοφία παύει να απευθύνεται στους ειδικούς, γίνεται «ένα συναρπαστικό αλλά καθημερινό έργο». Πρωτεργάτης αυτής της τάσης φαίνεται πως υπήρξε ο ιστορικός Σωκράτης· όμως αυτό που κατορθώνει ο Πλάτων μεταφέροντας τη διδασκαλία του σε γραπτό λόγο είναι να αποφύγει, σε αντίθεση με τον δάσκαλό του, την επαφή με τις δημοκρατικές μάζες, προσφέροντας σε όλους ένα κείμενο ευεργετικής, διδακτικής ρητορικής, κατά τα πρότυπα που ο ίδιος έχει θέσει στον Γοργία, ένα κείμενο που «προσελκύει όχι τις απολαύσεις της επιθυμίας, αλλά τις απολαύσεις του λόγου». Η καλώς νοούμενη ρητορική λειτουργία του λόγου (που προϋποθέτει το πάντρεμα ρητορικής και φιλοσοφίας) παρουσιάζεται στην πράξη μέσα από μια σειρά παραδειγμάτων που δείχνουν την

προσπάθεια του Πλάτωνα όχι μόνο να εξηγήσει τις απόψεις του για την ηθική και την πολιτική μέσα από έγκυρα επιχειρήματα αλλά και να ενθαρρύνει δυναμικά το κοινό του και να τις ενστερνιστεί, όσο παράλογες και αν ακούγονται αν τις συγκρίνει κανείς προς τις συμβατικές αντιλήψεις της εποχής.

Το πώς η φιλοσοφία οικειοποιείται και τελικά αξιοποιεί τη ρητορική είναι ένα ερώτημα που κυριαρχεί και στο κείμενο του André Laks. Ο Laks επιλέγει ένα από τα δυσκολότερα από την άποψη της λογοτεχνικής δομής και οργάνωσης πλατωνικά έργα, τους *Νόμους*, και υποστηρίζει ότι το κείμενο αυτό μπορεί να διαβαστεί εν μέρει «ως στοχασμός πάνω στην τέχνη του λόγου» ή ως «πραγματεία εφαρμοσμένης πλατωνικής ρητορικής». Αυτή η προκλητική θέση αναπτύσσεται στη βάση του κεντρικού ρόλου που κατέχει στο συγκεκριμένο έργο η έννοια των νομοθετικών προοιμίων, έννοια που εκφράζει την προσπάθεια του νομοθέτη να εξασφαλίζει την υπακοή των υπηκόων μέσα από τις δυνάμεις της πειθούς. Το ερώτημα που έχει σχεδόν μονοπωλήσει τη σχετική συζήτηση κατά τις τελευταίες δεκαετίες είναι αν το είδος του λόγου στο οποίο εμπίπτουν τα πλατωνικά προοίμια είναι ορθολογικό ή ανορθολογικό. Κατά τον Laks η απάντηση σε αυτό το πρόβλημα είναι προφανής: ως προς τη μορφή των προοιμίων το ορθολογικό στοιχείο (που κλιμακώνεται στην απόδειξη για την ύπαρξη των θεών στο δέκατο βιβλίο) συνυπάρχει σκόπιμα με το ανορθολογικό, κι έτσι το ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι γιατί ο Πλάτων αποδέχεται αυτή τη συνύπαρξη, κι ακόμα, ποια σχέση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα αφ' ενός στις αποδεικτικές/ διδακτικές και αφ' ετέρου στις περισσότερο ρητορικές μορφές προοιμίων. Σημαντική για την κατανόηση αυτής της σχέσης είναι η άποψη του Laks ότι το νομοθετικό ιδεώδες — που λειτουργεί ως ιδεώδες, κατ' ουσίαν δηλαδή ως νομοθετική ουτοπία — αναγνωρίζει ως κατ' εξοχήν επιδίωξη του νομοθέτη την υποκατάσταση της μορφής του νόμου με φιλοσοφική συζήτηση, τη μετατροπή του ρητορικού προοιμίου σε λογική επιχειρηματολογία.

Οι δύο πρώτες μελέτες αντιμετωπίζουν τη ρητορική ως «ξένο σώμα» προς τη φιλοσοφία, ως μέσο που επιλέγει να οικειοποιηθεί ο φιλόσοφος για να επικοινωνήσει με το ακροατήριό του (στην πε-

ρίπτωση του κειμένου του Yunis) ή ο πολιτικός για να επικοινωνήσει με τους υπηκόους του (στην περίπτωση του κειμένου του Laks). Ένας άλλος τρόπος να σκεφτεί κανείς τη σχέση ρητορικής και φιλοσοφίας είναι αναγνωρίζοντας ότι η ρητορική ως τέχνη του επιχειρήματος συνιστά κομμάτι της φιλοσοφίας. Αυτή η μάλλον γενναιοόδωρη προς τη ρητορική προσέγγιση χαρακτηρίζει περισσότερο τον Αριστοτέλη, που είναι ο πρώτος στοχαστής που ασχολήθηκε συστηματικά με τους κανόνες του επιχειρήματος. Η ιστορία της φιλοσοφίας συχνά προβάλλει τον Αριστοτέλη ως πατέρα της λογικής, αποσιωπώντας το χρέος της επινόησης του κατηγορικού συλλογισμού προς την παράδοση της ρητορικής και της διαλεκτικής. Η μελέτη του James Allen μας καλεί να σκεφτούμε αυτή τη διάσταση, εξετάζοντας τη σχέση της «αναλυτικής», που θεωρείται ως η γενική θεωρία της συλλογιστικής εγκυρότητας, με τη διαλεκτική, η οποία, σύμφωνα με την πρόταση που αναπτύσσεται εδώ, λειτουργούσε, πριν την έλευση της αναλυτικής, όχι απλά ως ένας κλάδος αλλά ως η κατ' εξοχήν επιστήμη της επιχειρηματολογίας. Αυτού του είδους η «γενεαλογία», που τεκμηριώνεται μέσα από την ανάλυση των κειμένων, δείχνει το χρέος της ανάπτυξης της επιστημονικής σκέψης στις πολιτικές συνθήκες, οι οποίες ενθάρρυναν την άσκηση στον κριτικό διάλογο· αλλά και, πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο της διδασκαλίας του Αριστοτέλη, την επίδραση που ενδεχομένως να δέχθηκε από πηγές που παραδοσιακά κρίνονται ξένες προς τη φιλοσοφία, όπως είναι η σκέψη του Ισοκράτη.

Τα πρώτα τρία κείμενα βλέπουν την αξία της ρητορικής από τη σκοπιά της φιλοσοφίας, θεωρώντας τη διάκριση λίγο έως πολύ δεδομένη. Όμως η προϋπόθεση αυτή είναι προβληματική, επειδή παραβλέπει το ότι η ρητορική και η φιλοσοφία είναι μάλλον τα προϊόντα παρά τα αίτια της σχετικής αντιπαράθεσης. Είναι ίσως φυσιολογικό οι ίδιοι οι ρήτορες να μην ενδιαφέρονται να εξηγήσουν ποιο ακριβώς είναι το αντικείμενο που θεραπεύουν — χωρίς αυτό να σημαίνει κατ' ανάγκη πως οι επαγγελματίες που περιγράφει ο Πλάτων δεν είχαν κάποια συνείδηση του ότι ανήκαν σε μια ενιαία ομάδα. Αλλά το πώς οι ίδιοι θα όριζαν αυτή την ομάδα και με τι κριτήρια θα διαφοροποιούσαν τη δική τους δραστηριότητα από τη δραστηρι-

ότητα άλλων επαγγελματιών που φιλοδοξούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην εκπαίδευση είναι κάτι που δεν το γνωρίζουμε. Από αυτή την άποψη, η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι του Ισοκράτη, ενός συγγραφέα ο οποίος, αν και ενταγμένος από την ιστορία της γραμματολογίας στο στρατόπεδο της ρητορικής, περιγράφει στα κείμενά του το δικό του εγχείρημα με τον όρο *φιλοσοφία*. Το κείμενο του Livingstone φωτίζει αυτό το παράδοξο μέσα από μια προσεκτική καταγραφή των διαφορετικών χρήσεων που έχει ο όρος στα έργα του Ισοκράτη. Η καταγραφή αυτή έχει ιδιαίτερη αξία για όποιον προσπαθεί να κατανοήσει την ανάδυση του πνευματικού φαινομένου της φιλοσοφίας στα ιστορικά του συμφραζόμενα, αντιμετωπίζοντάς το όχι αναχρονιστικά ως πρώτο κεφάλαιο της δικής μας ακαδημαϊκής παράδοσης αλλά και ως επιλογή τρόπου ζωής, με κεντρικό τον ρόλο της ως νοητικής άσκησης, και ως πολιτική στάση. Η πολιτική διάσταση της «φιλοσοφίας» του Ισοκράτη, συνυφασμένη με τη ριζοσπαστική του αντίληψη για την πολιτική δύναμη της εκπαίδευσης, κυριαρχεί στην ανάλυση του Livingstone: «Η Αθήνα είναι ο τόπος όπου η *φιλοσοφία* του κοινού νου των πολλών διαμορφώνει την πολιτική σοφία της πόλης ως όλου και φυσικά η *φιλοσοφία* του Ισοκράτη διακρίνεται για την υπεροχή της, επειδή ακριβώς είναι ο κοινός μας με μεγάλα γράμματα». Η επίκληση των «γραμμάτων», με την έννοια του γραπτού λόγου, είναι σημαντική, και στο σημείο αυτό η ανάλυση του Livingstone μοιάζει να διασταυρώνεται με την προσπάθεια του Yunis να αποτιμήσει την επικοινωνιακή δύναμη της τέχνης του Πλάτωνα αλλά και με το ενδιαφέρον που δείχνει ο Allen για το χρέος του Αριστοτέλη στη ρητορική παράδοση της σύνταξης επιχειρημάτων: η πίστη του Ισοκράτη στην εκπαιδευτική και εκπολιτιστική δύναμη του λόγου είναι αλληλένδετη με την επιλογή του να επηρεάσει την πολιτική από τη μεριά του αποστασιοποιημένου συγγραφέα αλλά και με την κατά βάση ίσως δογματική πεποίθησή του ότι μέσα από την κατάλληλη λογική πειθαρχία οι αντιτιθέμενες απόψεις που ενθαρρύνονται στο πλαίσιο του δημοκρατικού προφορικού διαλόγου θα οδηγηθούν σε ταύτιση (όμόνοια).

Ο ρόλος του Ισοκράτη ως φορέα της κοινής συνιστώσας των ηθικών αξιών της εποχής του (συμπεριλαμβανομένης της «προ-φιλοσο-

φικής» παράδοσης από την οποία αντλεί), το ενδιαφέρον του για την επικοινωνία του με το αναγνωστικό κοινό, αλλά και η αναβάθμιση του ρόλου της κοινής γνώμης είναι τα θέματα που αναδεικνύονται στο κείμενο του Ευάγγελου Αλεξίου. Όπως ο Livingstone, έτσι και ο Αλεξίου προσπαθεί να αξιολογήσει το περιεχόμενο της σκέψης του Ισοκράτη ανεξάρτητα από το πλαίσιο της πλατωνικής φιλοσοφίας ή της μεταγενέστερης διάκρισης φιλοσοφικής και ρητορικής παράδοσης, και να το κατανοήσει με τους δικούς του όρους. Η προσέγγιση αυτή είναι σημαντική τόσο για την ερμηνεία του Ισοκράτη όσο και για τη σωστότερη αποτίμηση του έργου των φιλοσόφων: στην περίπτωση του Πλάτωνα, μπορούμε έτσι να καταλάβουμε σωστότερα την κατά κανόνα όχι και τόσο ευνοϊκά παρουσιασμένη ηθική στάση των συνομιλητών του Σωκράτη (ή την ηθική στάση που θα μπορούσαν να παρουσιάζουν αν ο Πλάτων τους προσέφερε μια πιο ευνοϊκή υπεράσπιση, ή μια υπεράσπιση που δεν θα υπηρετούσε πιστά τους διαλεκτικούς σκοπούς του ίδιου του Πλάτωνα)· στην περίπτωση του Αριστοτέλη το πλαίσιο μέσα στο οποίο εισάγει τις ηθικές του αξίες (με προνομιακό παράδειγμα την περίπτωση του *μεγαλόψυχου*).

Η αποκατάσταση του Ισοκράτη ακολουθείται, στο πλαίσιο αυτής της συλλογής, από την αποκατάσταση του Γοργία. Εκφράζοντας δυσπιστία απέναντι στη νομιμότητα της διάκρισης ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη ρητορική στον πέμπτο αιώνα, ο Δήμος Σπαθάρας αξιοποιεί τις μαρτυρίες της αρχαϊκής ποίησης για να φωτίσει ορισμένες πτυχές της γνωσιολογίας του Γοργία, όπως είναι η απατηλότητα του λόγου, η διάκριση γνώσης και δόξας και η αληθοφάνεια. Στην ίδια προσπάθεια αποκατάστασης της σκέψης των ρητόρων ή τουλάχιστον απαλλαγής τους από τη διαστρέβλωση της κριτικής των φιλοσόφων εντάσσεται και το δικό μου κείμενο για τον «ρητορικό εμπειρισμό». Υποστηρίζω ότι η στερεοτυπική αντίληψη της ιστορίας της φιλοσοφίας σχετικά με τον καθαρά πρακτικό προσανατολισμό και τη στροφή τους προς τη σφαίρα της «εμπειρίας» δεν αντιστοιχεί κατ' ανάγκη προς τα ενδιαφέροντα των σοφιστών, αλλά προκύπτει ως κατασκευή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, οι οποίοι για πρώτη φορά, και για τους δικούς τους διαλεκτικούς σκοπούς, επεξεργάζονται τις έννοιες της εμπειρίας και της θεωρίας.

Το κείμενο του Ryan Balot μπορεί να ιδωθεί ως μια μελέτη περίπτωσης που συνδυάζει ρητορικές με φιλοσοφικές πηγές προκειμένου να φωτίσει μια ηθική έννοια που πρωτοστατεί στο σύστημα αξιών της κλασικής Αθήνας, την έννοια της ανδρείας. Η μελέτη του Balot μας καλεί να σκεφτούμε την ηθική ψυχολογία του Πλάτωνα ως απάντηση στο πρόβλημα της σχέσης ανδρείας και δικαιοσύνης. Τέλος, το κείμενο του Eric Robinson λειτουργεί αντιστικτικά προς αυτά που προηγήθηκαν για να υπογραμμίσει τους περιορισμούς που συχνά θέτει στην έρευνά μας το γεγονός ότι οι γραπτές πηγές μας περιστρέφονται σε σημαντικό βαθμό γύρω από την περίπτωση της Αθήνας. Ο Robinson προσπαθεί να ανατρέψει μια αρκετά διαδεδομένη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η εμφάνιση των «Μεγάλων Σοφιστών» του πέμπτου αιώνα οφείλεται στην άνθηση της δημοκρατίας στην Αθήνα του Περικλή. Μέσα από μια προσεκτική καταγραφή των στοιχείων που σώζονται για τις μη αθηναϊκές δημοκρατίες, ο Robinson αναδεικνύει τη σχέση των δημοκρατικών θεσμών των πόλεων από τις οποίες προέρχονταν οι σοφιστές του πέμπτου αιώνα με την πνευματική τους δραστηριότητα.

Οι περισσότερες από τις εργασίες που παρουσιάζονται εδώ περιλαμβάνονται στον τόμο 25, τεύχος 1 του περιοδικού *Rhetorica* (2007). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον εκδότη του περιοδικού Harvey Yunis για την πρότασή του να φιλοξενήσει αυτά τα κείμενα στην ξενόγλωσση μορφή τους. Το κείμενο του Yunis εμφανίστηκε την ίδια χρονιά στο *Cambridge Companion to Plato's Republic*. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον John Ferrari και το Cambridge University Press για την παραχώρηση των δικαιωμάτων της μετάφρασης και δημοσίευσης του άρθρου του Yunis στα ελληνικά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, ακόμη, στους συναδέλφους μου Άννα Μίσιου και Γιώργο Ζωγραφίδη, που επωμίστηκαν μαζί μου το βάρος της διοργάνωσης, καθώς και στον Βασίλη Καρασμάνη και τον Παντελή Μπασάκο για τη βοήθειά τους στην προετοιμασία της στον Θανάση Ευσταθίου και τον Κώστα Μακρή για τις συμβουλές τους στο στάδιο της επιμέλειας του γραπτού κειμένου· στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθώς και στο Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαήλ, για

την οικονομική υποστήριξη του Συνεδρίου και τέλος, στο Υπουργείο Πολιτισμού και τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης (μέσω του Κληροδοτήματος Ιωάννας Σφακιανιάκη) για την οικονομική υποστήριξη της έκδοσης.

Ένας από τους ανθρώπους που θα ήθελα να ευχαριστήσω δεν είναι πια μαζί μας. Πρόκειται για τον Michael Frede, που συμμετείχε στο συνέδριο και πρόθυμα ανέλαβε να κλείσει τις εργασίες του, με τις όπως πάντα πολύτιμες παρατηρήσεις του. Ο τόμος αφιερώνεται στη μνήμη του.

Χλόη Μπάλλα